

MAÜ
PRESS

Artuklu Akademi

Mukâtil b. Hayyân'ın (öl. 135/752) Tefsir İlmindeki Yeri ve Rivâyatleri

Beşir Çelik | [0000-0003-4163-4897](https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1628646) | bcelik56@hotmail.com

Dr. Öğr. Üyesi | Siirt Üniversitesi | İlahiyat Fakültesi | Tefsir Anabilim Dalı | Siirt | Türkiye

<https://ror.org/05ptwtz25>

Atf: Çelik, Beşir. "Mukâtil b. Hayyân'ın (öl. 135/752) Tefsir İlmindeki Yeri ve Rivâyatleri", *Artuklu Akademi* 12/1 (Haziran 2025), 242-262. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1628646>

Öz: Mukâtil bin Hayyân (öl. 150/767), hicrî ikinci asırda, Horasan bölgesinde yaşamış, tefsir ilmine önemli katkılar yapmış bir İslam âlimidir. Mücâhid b. Cebr ve Dahhâk b. Müzâhim gibi dönemin önde gelen Tabiîn âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Taberî (öl. 310/923), İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938), Sa'lebî (öl. 427/1035) ve İbn Kesîr (öl. 774/1373) gibi ünlü müfessirler, eserlerinde onun rivayetlerine yer vermişlerdir. Mukâtil bin Hayyân, rivayetleri naklederken çeşitli tefsir yöntemlerine başvurmuştur. Ayetlerin açıklanmasında başka ayetleri delil olarak kullanmış, Hz. Peygamber'in hadislerinden yararlanmış, sahabe ve tâbiîn rivayetlerine başvurmuştur. Onun, farklı kaynaklardan ve disiplinlerden yararlanarak Kur'an'ı açıklamaya yönelik geliştirdiği metotlar, tefsirine derinlik katmış ve sonraki müfessirler için önemli bir referans kaynağı olmuştur. Bu çalışma, Mukâtil bin Hayyân'ın tefsir ilmine yaptığı katkıları kapsamlı bir şekilde tespit etmeyi, onun rivayetlerinin Kur'an tefsirine olan etkilerini analiz etmeyi ve İslam ilim geleneğinin bu önemli temsilcisini daha derinlemesine tanımayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mukâtil b. Hayyân, Tabiîn, Tefsir Rivâyatleri, Tefsir Yöntemleri.

Makale Bilgileri

Makale Türü	Araştırma Makalesi
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Geliş Tarihi	28.01.2025
Kabul Tarihi	02.05.2025
Yayın Tarihi	30.06.2025
Benzerlik Taraması	Yapıldı- intihal.net
Yapay Zeka Beyanı	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.
Etik Kurul İzni	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Bildirim	artukluakademi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır
Dizinleme Bilgileri	Dergi TrDizin, DOAJ, EBSCO, ERIH PLUS, Ulrich's ve ATLA'da taranmaktadır.

Muqâtil ibn Hayyân's (d. 135/752) Place in the Science of Tafsîr and His Narrations

Beşir Çelik | [0000-0003-4163-4897](https://orcid.org/0000-0003-4163-4897) | bcelik56@hotmail.com

Asst. Prof. Dr. | Siirt University | Faculty of Theology | Department of Tafsir | Siirt | Türkiye

<https://ror.org/05ptwtz25>

Citation: Çelik, Beşir. "Muqâtil ibn Hayyân's (d. 135/752) Place in the Science of Tafsîr and His Narrations", *Artuklu Akademi* 12/1 (Jun 2025), 242-262. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1628646>

Abstract: Muqâtil ibn Hayyân (d. 150/767) was an Islamic scholar who lived in the Khorasan region in the second century of the Hijra and made important contributions to the science of tafsîr. He studied under prominent Tabi'in scholars of the period such as Mujâhid ibn Jabr and Dahhak ibn Muzâhim. Famous commentators such as Tabari (d. 310/923), Ibn Abi Hatim (d. 327/938), Sa'labî (d. 427/1035) and Ibn Kathîr (d. 774/1373) included his narrations in their works. Muqâtil ibn Hayyân used various methods of interpretation while applying to the narrations. He employed other verses as evidence to explain the verses. He benefited from the hadiths of the Prophet and referred to the narrations of the companions and the followers. The methods he developed to explain the Qur'an by using different sources and disciplines added depth to his interpretation and became an important reference source for later commentators. This study aims to comprehensively identify Muqâtil ibn Hayyân's contributions to the science of interpretation, to analyze the effects of his narrations on the interpretation of the Qur'an, and to get to know this important representative of the Islamic scientific tradition in more depth.

243

Keywords Tafsîr, Muqâtil ibn Hayyân, Tabi'in, Tafsîr Narrations, Tafsîr Methods

Article Information

Article Type	Research Article
Reviewers	Two external reviewers / Double-blind
Date of Submission	28.01.2025
Date of Acceptance	02.05.2025
Date of Publication	30.06.2025
Plagiarism Checks	Done- intihal.net
AI Disclosure	No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content of the study was produced by the authors in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.
Ethics Committee Approval	This study does not require ethics committee approval, as it is based on data obtained through literature review and previously published sources. It is hereby declared that all scientific and ethical principles were observed during the preparation of the study, and that all referenced works have been properly cited in the bibliography.
Complaints	artukluakademi@gmail.com
Conflict of Interest	No conflict of interest declared
License	The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.
Indexing Information	The journal is indexed in TrDizin DOAJ, EBSCO, ERIH PLUS, Ulrich's and ATLA.

Giriş

Horasan ve Mâverâünnehir, İslam ilim ve düşünce tarihine yön vermiş iki önemli bölgedir. Bu bölgelerde, farklı alanlarda birçok âlim yetişmiştir.¹ Bu âlimlerden biri, Tabiîn neslinin önemli simalarından rivayetler naklederek Tefsir ve Kur'ân ilimlerinin gelişmesine katkı sağlamış ve muhaddisler nezdinde güvenilir kabul edilmiş² Mukâtil b. Hayyân'dır. Muhtelif kaynaklarda rivayetlerine yer verilen Mukatıl b. Hayyân'ın görüş ve düşünceleri, gerek Kur'an tefsirinde, gerekse fikhî ve kelmâî meselelerin çözümünde kanıt olarak gösterilmiştir. Kendisine nispet edilen rivayetlerin sayısı oldukça fazla olup umumiyetle bu rivayetler güvenilir kabul edilmiştir.

Mukâtil b. Hayyân'ın daha çok tefsir ilmindeki rivayetleriyle öne çıkan bir şahsiyet olması, onun bu alandaki yerini daha da önemli kılmaktadır. Rivayetleri, sadece onun dönemindeki tefsir anlayışını yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda klasik tefsirlerde sıklıkla atıfta bulunulan bir kaynak olmuştur. Bu bağlamda, onun hem tefsir ilminin gelişim sürecine, hem de tefsir çalışmalarının şekillenmesine önemli katkıları olmuştur. Ne var ki, mevcut literatürde Mukâtil b. Hayyân'ın tefsir ilmindeki rolü hakkında kapsamlı bir inceleme ve değerlendirme yapılmamıştır. Bu çalışma, Mukâtil b. Hayyân'ın tefsir anlayışını ve rivayetlerinin klasik tefsir literatüründeki önemini detaylı bir şekilde ele alarak, bu alandaki önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Özellikle, Mukâtil'in rivayetlerinin, klasik tefsir metinlerinde nasıl kullanıldığını ve bu rivayetlerin zamanla nasıl şekillendiğini ortaya koymak, bu çalışmanın gayelerinden biridir. Mukâtil b. Hayyân'ın rivayetlerinin tefsir geleneği üzerindeki etkilerini daha derinlemesine incelemek, bu alandaki eksiklikleri gidermeye yönelik orijinal bir katkı sunacaktır.

Bazı kaynaklarda "Mukâtil" denildiğinde, genellikle ünlü müfessir Mukâtil b. Süleyman akla gelmektedir. Bunun nedeni, başta *et-Tefsîru'l-Kebîr* olmak üzere, Mukâtil b. Süleyman'ın tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân alanında yazdığı birçok eserin günümüze ulaşmış olmasıdır. Mukâtil b. Hayyân'a ait bir tefsirden bahsedilmekle birlikte, bu tefsirin günümüze ulaşmış olmadığı bilinmemektedir. Dolayısıyla "Mukâtil" isminin daha çok Mukâtil b. Süleyman için kullanılması doğal karşılanmaktadır. İki Mukâtil'in birbiriyle karıştırılmasının sebebi yalnızca isim benzerliği değildir. Her ikisinin de aynı dönemde ve aynı bölgede yaşamış olmaları, Tâbiîn neslinin önde gelen şahsiyetlerinden rivayette bulunmaları ve bir kısım görüşlerin "Mukâtilân" şeklinde her iki müfessire birden nispet edilmesi gibi sebepler bu karışıklığa zemin hazırlamaktadır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde her iki müfessir hakkında daha detaylı bilgilere yer verilecektir.

Mukâtil b. Hayyân'ın tefsir rivayetleri, çok önemli ve çeşitli tefsir konularını kapsamaktadır. Bunlar arasında ayetlerin nüzul sebepleri, neshe konu olan ayetler, ahkâmla ilgili ayetlerin tefsiri, bazı ibadetlerin mahiyeti ve fazileti, kıraatlerin ahkâma etkisi, ayetlerden çıkarılabilecek muhtemel manalar ve bazı kelimelerin tefsiri yer almaktadır. Bu konular ilerleyen bölümlerde örneklerle ele alınacaktır. Şimdiye kadar Arapça bir-iki çalışma dışında, Mukâtil b. Hayyân hakkında detaylı ve müstakil bir araştırmanın yapılmadığı görülmektedir.³ Mevcut çalışmalar ise, daha çok İbn Hayyân'a nispet edilen tefsir rivayetleriyle sınırlı kalmıştır. Bu makalede, Mukâtil b. Hayyân'ın

¹ Müfessir Dahhâk b. Muzâhim, Muhaddis Buhârî ve Dârimî, kelâm âlimi İmam Mâtürîdî, fakih ve müfessir Ebû'l-Leys es-Semerkandî bunlardan bazılarıdır.

² Muhammed Mahrûs Abdüllatif el-Müderriş, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye vemâ inferadû bihî mine'l-mesaili'l-fikhiyye* (Bağdat: Dârü'l Arabiyye li't-Tibâa, 1977), 1/50-52.

³ Bu çalışmalardan biri, Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak kaleme alınan Muhammed b. Salim ez-Zehrânî'ye ait "Mukâtil b. Hayyân'ın Tefsirdeki Sözleri" (*Akvâl-u Mukâtil b. Hayyân fi't-Tefsîr*) adlı çalışmadır. Diğerleri ise Abdurrahman Hüseyin el-Habeşî tarafından, Cidde Üniversitesi Kur'ân-ı Kerîm ve İslâmî Araştırmalar Fakültesi Hukuk Fakültesi dergisinde yayımlanan "Hicrî 150 Yılı Civarında Vefat Eden Mukâtil b. Hayyân el-Belhî'nin Biyografisi" (*Tercemet-u Mukâtil b. Hayyân el-Belhî el-Müteveffâ fi Hudûd-i Hamsîn ve Mie Hicriyyen*) isimli makedir.

hayatı, ilmî kişiliği ve klasik tefsirlerden derlenen bazı rivayetleri ele alınacaktır. Çalışma, Tabî'nin neslinin bu önemli müfessirini daha yakından tanınmasını amaçlamaktadır.

1. Mukâtil b. Hayyân'ın Hayatı ve İlmî Kişiliği

Mukâtil b. Hayyân'ın künye ve nisbeleriyle tam adı, Ebu'l Bistam, Mukâtil b. Hayyân en-Nebtî, el-Belhî, el-Horasanî, el-Harraz'dır. "İbn Duva'l-dûz"⁴ lakabıyla da anılmıştır.⁵ Mukâtil b. Hayyân'ın, Bekr b. Vâil b. Rabia'nın kölesi olduğu yönünde rivayetler bulunduğu gibi Ben-i Şeybân ve Ben-i Teymüllah b. Sa'lebe'nin kölesi olduğuna dair de rivayetler bulunmaktadır.⁶ Doğum yılı tam olarak bilinmemekle birlikte, vefatı, hocalarının ve öğrencilerinin hayatları dikkate alındığında, onun hicrî I. asrın ikinci yarısında dünyaya geldiği, Merv'de kısa bir süre, Belh'te ise uzun bir zaman yaşadığı tahmin edilmektedir.⁷ Mukâtil b. Hayyân, Mukâtil, Hasan, Yezid, Mus'ab, Ben-u Hayyân olmak üzere dört kardeş olduklarını, babasının Haccac b. Yusuf es-Sekafî (öl. 95/714) zamanında Semerkand valisi olduğunu, kendisin de onun yanında hizmet ettiğini ve bir süre Semerkand kadılığı yaptığını belirtmiştir.⁸ Mukâtil b. Hayyân'ın, Emevîlerin önemli halifesi Ömer b. Abdülaziz döneminde Basra'da doğduğu, Basra'nın zeki ve takvalı gençlerinden biri olduğu söylenmiştir. Belh ahalisinin talebi üzerine Belh'e vali olarak atandığı, valilik yaptığı dönemde oradaki halka huzurlu bir hayat yaşattığı da nakledilmiştir.⁹ Ebû Müslim el-Horasanî (öl. 137/755) döneminde, Horasan'dan, günümüzde Afganistan'ın başkenti olan Kabil'e kaçmak zorunda kalan İbn Hayyân, burada halkı İslam'a davet etmiş ve onların İslam'a girmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹⁰ Mukatıl b. Hayyân'ın, hicrî 135 yılında kaçtığı Kabil'de vefat ettiği söylenmekle birlikte Hindistan'da¹¹ veya Belh'in bir köyünde vefat ettiği de nakledilmiştir.¹²

Mukâtil bin Hayyân, tefsir ve hadis alanında ilmî derinliğe sahip bir âlim olup onun rivayetlerinin kaynağı genellikle tabî'nin büyük müfessirleridir. O, tefsiri Said bin Cübeyr, Mücahid, İkrime, Dahhâk b. Muzâhim,¹³ Şa'bi, Abdullah b. Büreyde, Şehr b. Havşeb, Salim b. Abdullah, Müslim b. Haysem ve Ömer b. Abdulaziz gibi gibi tabî'nin seçkin isimlerinden almıştır.¹⁴ Kendisinden de Alkame b. Mürsed, Bükeyr b. Ma'ruf, Abdullah b. Mübârek ve İbrahim

⁴ "Davâldûz" lakabının Mukatıl b. Süleyman'a ait olduğu da söylenmiştir. Bkz. Şenol Amedov, *Mukâtil b. Süleyman Tefsiri'nde Hristiyanlık* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 4.

⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd vd (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985), 6/341; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *es-Sikât* (Haydarabat: Dâiretü'l-mârifî'l-Osmaniye, 1973), 7/508; Ebu Bekir Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Davud Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, thk. Abdühay Habîbî, çev. Abdullah Muhammed b. Hüseyin (Tahran: Cengelek, 1388), 73; Muhammed Hâdi Marifet, *et-Tefsir ve'l müfessirin fi sevhil-i'l-kaşib* (Maşhad: el-Camiâtür-Razeviyye, ts.), 1/394-395.

⁶ İbn Esir el-Cezerî der ki: "Kişi bu farklı rivayetlere bakarak onu farklı kişilerin mevlası olduğunu zannedebilir. Hâlbuki Ben-i Şeybân ve Ben-i Teymüllah b. Sa'lebe kabileleri, Bekr b. Vail'e nispet edilen iki kabiledir. Bu iki kabilenin mevlâsı da olsa netice itibarıyla Bekr bin Vail'in mevlâsı sayılmaktadır." Bkz. Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Lübâb fi Tehzibi'l-Ensâb* (Beyrut: Dar-u Sadr, 1980), 3/295.

⁷ Abdurrahman Hüseyin Habeşî, "Hicri 150 Yılı Civarında Vefat Eden Mukatıl bin Hayyân'ın Biyografisi", *Cidde Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (2021), 242.

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, Muhammed b. Salih, *Tarihü'l Kebir* (Riyad: en-Naşir el-Mutemeyyiz li-Tibaa ve Neşr ve't- Tevzi, ts.), 10/331; Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye vemâ inferadû bihî mine'l-mesaili'l-fikhiyye*, 1/50,76; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, 77.

⁹ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, 75; Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye vemâ inferadû bihî mine'l-mesaili'l-fikhiyye*, 1/50,76.

¹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/341; Habeşî, "Hicri 150 Yılı Civarında Vefat Eden Mukatıl bin Hayyân'ın Biyografisi", 641-643.

¹¹ Habeşî, "Hicri 150 Yılı Civarında Vefat Eden Mukatıl bin Hayyân'ın Biyografisi", 652.

¹² Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, 74; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 508; Faizul Rahman Azizi, *Haneî Mezhebinin Horasan'a Giriş Süreci ve Yayılışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 50.

¹³ Nitekim Süfyan es-Sevrî'nin bu dördü hakkında şöyle dediği nakledilmiştir: "Tefsiri şu dört kişiden alın: Said bin Cübeyr, Mücahit, İkrime ve Dahhâk. Geniş bilgi için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1973), 1/266.

¹⁴ Habeşî, "Hicri 150 Yılı Civarında Vefat Eden Mukatıl bin Hayyân'ın Biyografisi", 643-644.

b. Ethem gibi önemli şahsiyetler rivayette bulunmuşlardır.¹⁵ Mukatil b. Hayyân'dan sonra gelen birçok müfessir, tefsirlerinde onun rivayetlerine yer vermiştir. Sa'lebî, İbn Ebi Hatim, Beğavî, Kurtûbî, Suyûtî, İbn Cevzî, Taberî, Zemahşerî, Ebu Hayyân ve İbn Atiyye bunlardandır. Buhârî dışındaki diğer Kütüb-i Sitte müelliflerinin kendisinden hadis aldıkları Mukâtil b. Hayyân, İmam Azam Ebû Hanîfe'nin ilim halkalarına katılmış ve onun ilmini methetmiştir.¹⁶ Belh'in müfessir, muhaddis ve müctehid fakihleri arasında yer alan, faziletli, sünnete bağlı, ilmiyle amel eden ve son derece mütevazı bir zat olan Mukâtil b. Hayyân'ın hadis alanında güvenilir (sikâ) olduğu söylenmiştir.¹⁷ İbn Hibbân (öl. 354/965), onu güvenilir râvîler arasında göstermiştir.¹⁸ İbn Hacer el-Askalanî (öl. 852/1449) de, onun zâhid ve fazilet sahibi olduğunu kaydetmiştir.¹⁹ Kaynaklarda Mukâtil b. Hayyân'ın sikâ/güvenilir kişiliğinden ve rivayetlerinin sıhhati konusunda genellikle olumlu değerlendirmeler yer alırken, nadiren olumsuz olanlar da vardır.²⁰

Mukâtil b. Hayyân gibi Horasan'ın erken dönem tefsir âlimlerinden biri de, yukarıda zikri geçen ve tefsir tarihinde önemli bir yeri olan Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)'dir. O, Kur'an'ı baştan sona ilk tefsir eden ve eseri günümüze kadar gelen bir müfessir olarak bilinir. Birbirlerine saygın davranan ve birbirlerinin ilmini takdir eden²¹ Mukâtil b. Süleyman ile Mukâtil bin Hayyân'ın, kaynaklarda kimi zaman birbirleriyle karıştırıldığı görülmektedir. Rivayetlerin kendilerine nispet edilmesi esnasında ortaya çıkan bu ihtilatın sebepleri arasında, iki âlim arasındaki isim benzerliği, ikisinin de aynı dönemde ve aynı bölgede yaşamış olmaları, Mucahid b. Cebr ve Dahhâk b. Müzahim gibi tabiin neslinin önde gelen şahsiyetlerinden rivayette bulunmaları sayılabilir. Sa'lebî'den (ö. 427/1035) itibaren bazı tefsir kaynaklarında kimi görüşler "Mukâtilân" şeklinde her iki Mukâtil'e nispet edilmiştir. Bunlardan Mukâtil b. Hayyân muhaddisler tarafından Mukatil b. Süleyman'a göre daha güvenilir kabul edilmiş, Taberî ve İbn

¹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/340-341; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezkiretü'l Hüffâz* (Haydarabat: Dâiretü'l-Ma'arif Nizamiyye, 1333), 1/164; Mehterhan Furkanî, "Afganistan Topraklarında Yetişmiş Hanefî Fıkıh Âlimleri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 28 (2016), 334.

¹⁶ Buhara Hanefî âlimlerinden olan es-Sübezmûnî (340/951), Ebû Nusayr'ın onun hakkında şöyle dediğini nakleder: "Ben Mukâtil b. Hayyân'a çokça soru sorulduğunu, onun da bu soruları cevaplayarak fetva verdiğini gördüm. O en son, 'İşte bu Kûfeli Şeyh Ebû Hanîfe'nin kavlidir, derdi.'" Sâlih b. Ahmed b. Ya'kûb b. Mervân ise onunla ilgili şu rivayete yer vermiştir: "Ben Mukâtil b. Hayyân'ın şöyle dediğini duydum: 'Tâbiin ve sonrasını idrak etmiş biriyim. Ebû Hanîfe'den başka içi ve dışı bir olan ve tamamen kendi ilmiyle ictihad eden başka birini görmedim.'" Geniş bilgi için bkz. Abdullah b. Halil Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmî Ebî Hanîfe* (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2020), 406-407; Metin Avcı, "Horasan Ve Mâverâunnehir Ulemâsı Arasında Ebû Hanîfe Algısı", *Scientific Journal of Faculty of Theology*, (26 Haziran 2021), 69-113.

¹⁷ Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye vemâ inferadû bihi mine'l-mesaili'l-fikhiyye*, 1/50-52.

¹⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/23.

¹⁹ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalanî İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzîb* (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1404), 10/278; Khudayberen Habibullah, *Afganistan'da İslâm hukuku çalışmaları (başlangıçtan Selçuklu dönemine kadar)* (H. 22-520/M. 642-1157) (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

²⁰ Örneğin bazı tefsir kitaplarında, Ahzâp Suresi'nin 37-40. ayetleri bağlamında, Zeynep bint Cahş'ın evliliği ile ilgili rivayetler yer almaktadır. Mukatil b. Hayyân'ın isminin de zikredildiği bu rivayetlerde, onun sikâ durumunun ele alındığı görülmektedir. Nitekim Musa Bağcı, "Hz. Peygamber'i Ahlakî Açından Zaaf İçerisinde Gösteren Bir Rivayetin Mahiyeti Ve Bunun İstismarının Eleştirisi" isimli makalesinde rical kitaplarından Mukatil b. Hayyân hakkındaki görüşleri şöyle derlemiştir: "Rical kitaplarına baktığımızda Mukatil b. Hayyân hakkında olumlu ifadelerle rastlandığı gibi olumsuz değerlendirmeler de yapılmıştır. ez-Zehebî, onun için kıymeti büyük, sünnet ve sıdk sahibi bir âbid derken, Yahya b. Maîn ve Ebu Davud onu "sika", ed-Darekutnî "salihu'l-hadis", en-Nesâî "leyse bihi be'sun" şeklinde ta'dil etmişlerdir. ez-Zehebî'nin nakline göre Ebu'l-Feth el-Ezdi, Vekî b. el-Cerrah'ın ona kizb isnat ettiğini ifade etmektedir. Ebu'l-Feth bu konuda şöyle der: Mukâtil b. Hayyân ile Mukâtil b. Süleyman'ın karıştırıldığını zannediyorum. İbn Hayyân "sadûk, kaviyyu'l-hadis"tir. Vekî'nin kizb isnat ettiği ise Mukâtil b. Süleyman'dır. Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel, Mukâtil b. Hayyân'a da, Mukâtil b. Süleyman'a da önem vermez. İbn Huzeyme, "Mukâtil b. Hayyân'la ihticac etmem" demektedir. Ebu'l-Feth'in nakline göre de Yahya b. Maîn, İbn Hayyân'ı zayıf kabul etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mizanü'l i'tidal fi nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 6/503-504; İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzîb*, 5/522; H. Musa Bağcı, "Hz. Peygamber'i Ahlakî Açından Zaaf İçerisinde Gösteren Bir Rivayetin Mahiyeti ve Bunun İstismarının Eleştirisi", *EKEV Akademi Dergisi* VIII/18 (2004), 161-168.

²¹ Ali b. el-Hueyn b. Vâkid el-Mervezî, Merv ahalisinden Abdu'l-Mecîd'den naklen şöyle demiştir: "Mukâtil b. Hayyân'a: Ey Ebû Bestan! Sen mi daha âlimsin, yoksa Mukâtil b. Süleyman mı? diye sordum. Cevaben dedi ki: "Ben Mukâtil'in insanlar arasındaki bilgisini, diğer denizler arasında yeşil deniz gibi gördüm." Geniş bilgi için bkz. Mukatil B. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İşaret Yayınları, 2016), 67-70.

Ebî Hâtim gibi müfessirler tarafından rivayetlerine yer verilmiştir. Hem Taberî hem de İbn Ebî Hâtim'in iki Mukâtil'i birbirinden ayırt etmeye önem verdikleri, güvenilir bulunan ve kendisinden çok sayıda rivayet aktarılan ilkinde daima babasının adıyla birlikte "Mukâtil b. Hayyân" şeklinde atıf yaparken, diğerine sadece "Mukâtil" şeklinde atıf yaptıkları görülmektedir.²² Horasan'da Emevî idaresine karşı isyan eden Haris b. Süreyc (ö. 128/746) hareketi esnasında, Mukatıl b. Hayyân ve Mukâtil b. Süleyman'ın saygın ve güvenilir şahsiyetlerinden dolayı taraflar arasında hakem tayin edildikleri görülmektedir.²³

2. Tefsir İlmindeki Yeri

Mukâtil b. Hayyân, tefsirdeki etkinliğiyle şöhret kazanmış âlimlerden biridir. Bazı âlimler, kendisine ait bir tefsiri bulunan bir müfessir olarak ondan bahsetmişlerdir. Nitekim Hatip el-Bağdadî (öl. 463/1071) "*Tarih'u Bağdad*" isimli eserinde Mukatıl'ın kardeşi Yezid b. Hayyân'ın hayatını ele alırken, "Yezid b. Hayyân el-Horasanî, tefsir sahibi (sahibu't-tefsir) Mukâtil b. Hayyân'ın kardeşidir"²⁴ diyerek onun tefsirci özelliğine vurgu yapmıştır. Daha önce ifade edildiği gibi, birçok müfessir Mukâtil b. Hayyân'ın tefsirine önem vermiş ve eserlerinde onun rivayetlerine yer vermişlerdir. Çünkü onun rivayetlerinin kaynağı, Tabî'nin meşhur müfessirleridir. O, Sahabe ve Tabî'nin yolunu izlemiş ve tefsirde onların yöntemini uygulamıştır.

3. Tefsirdeki Metodu

Mukâtil b. Hayyân'ın, çağdaşı Mukâtil b. Süleyman'ın aksine, herhangi bir tefsiri günümüze ulaşmadığı için, özellikle kendisine nispet edilen rivayetlerden hareketle çeşitli tefsir yöntemlerini kullandığı görülmektedir. Bu yöntemler arasında Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri, Kur'an'ın sünnetle tefsiri, Kur'an'ın sahabe ve Tabî'nin açıklamalarıyla tefsiri, Kur'an'ın Arap dilinin usûl ve esaslarıyla tefsiri ve Kur'an'ı kendi rey ve içtihadıyla tefsir etmesi yer almaktadır. Rivayetlerinden somut örnekler sunarak kullandığı bu yöntemleri daha ayrıntılı bir şekilde incelemek faydalı olacaktır.

3.1. Kur'an'ı Kur'an'la Tefsiri

Kur'an'ın Kur'an'la tefsir edilmesi, müfessirler tarafından en güzel tefsir yöntemlerinden biri kabul edilmektedir.²⁵ Birçok müfessirin yaptığı gibi Mukâtil b. Hayyân'ın rivayetlerinde de, bu yöntemin kullanıldığı görülmektedir. O, bazen ayeti Kur'an'daki diğer kullanımları dikkate alarak, bazen de ayetin siyak ve sibakındaki ayetlerden yola çıkarak tefsir ettiği görülmektedir. Örneğin o, Hac Suresinin 53. ayetinde geçen "*وَالْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ*" ifadesiyle, Yahudilerin kastedildiğini söylemiştir.²⁶ Çünkü bu sıfat, Kur'an'ın muhtelif ayetlerinde genellikle Yahudiler için kullanılmıştır.²⁷ Yine Mukâtil b. Hayyân, Teğâbun suresindeki *ذَلِكَ يَوْمُ النَّعَابِ* / "işte o, kayıp ve

²² Detaylı bilgi için bkz. M. Suat Mertoglu, "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26/50 (2021), 183-222; Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: eş-Sa'lebi (427/1036) Tefsirinde Mukatıl b. Süleyman (150/767) Rivayetleri* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2005), 347-352.

²³ Geniş bilgi için bkz. Nadir Özkuyumcu, "Hâris b. Süreyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/16/201; Mehmet Dalkılıç, "Hâris Bin Süreyc Hareketi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/1 (01 Nisan 2012), 127-137.

²⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatib el-Bağdadî, *Tarih-ü Bağdad* (Beyrut: Daru'l Kitab el-Arabi, 2002), 14/332.

²⁵ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhâlim b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l Fetâvâ* (Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 1410), 13/363; Ebul Fidâ İmadüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l Kur'ani'l Azim* (İstanbul: Daru'd-Da've/Çağrı Yayınları, ts.), 1/8; Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr* (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-Âmmeti li'l-Kitâb, 1990), 1/20; Muhammed el-Emin b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî eş-Şinkitî, *Edvâ'ü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1426), 1/35; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs* (Kahire: Dar-u İhyai Kütübî'l-Arabiyye, 1383), 1/98.

²⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l Kur'ani'l Azim*, 3/230.

²⁷ Buna el-Hadid 16. ayeti misal verilebilir: "Onlar daha önce kendilerine kitap verilmiş ve üzerlerinden uzun zaman geçip kalpleri katılaştı kimşeler gibi olmasınlar. Onlardan birçoğu yoldan çıkmışlardır."

kazancın (kime ait olduğunun) ortaya çıkacağı gündür”²⁸ ayetini ise, siyakındaki ayetleri²⁹ göz önünde bulundurarak şöyle te’vil etmiştir: “Bu grubun (cennetliklerin) cennete, şu grubun (cehennemliklerin) de cehenneme girmesinden daha büyük bir aldanma yoktur. Çünkü dünyada, inanmayanlar inananları aldattıklarını sanıyorlardı. Ancak kıyamet gününde cennetliklerin cehennemlikleri nasıl aldatacakları (yaptıklarından dolayı cehennemliklerin nasıl pişman olacakları) görülecektir.”³⁰ Birçok müfessire göre ayette sözü edilen “*yevmu’t-teğabun*/aldanma günü” tamlamasıyla, inkârcıların ve münafıkların imanını inkârla, ahireti de dünyayla değişmelerindeki yanlışlıklarına ve içine düştükleri büyük hataya dikkat çekilmiştir.³¹

İbn Hayyân’ın ayeti ayetle tefsir etmesine bir başka örnek, Sâd Suresi’nde geçen ve Hz. Süleyman’ın duasını içeren şu ayettir: “*Rabbim, dedi, beni bağışla; benden sonra hiç kimsenin ulaşamayacağı bir hükümranlık ver bana. Lütüf sınırsız olan yalnız Sensin.*” İbn Hayyân, bu ayeti sonrasındaki ayetlerle bağlantılı olarak şöyle tefsir eder: “*Bunun üzerine, emriyle dilediği yöne doğru tatlı tatlı esen rüzgârı, bina kuran ve dalgıçlık yapan bütün şeytanları ve zincirlerle bağlanmış diğer yaratıkları onun buyruğuna verdik. Bu bizim bağışımızdır; hiçbir hesap kaygısı taşımadan ister başkalarına ver ister elinde tut, (dedik).*”³² Yani, bu mülkü ve saltanatı sana bahsettiğimiz gibi, sen de istediğine ver ve istediğinden onu mahrum bırak.”³³

Sonuç olarak, Mukâtil b. Hayyân’ın tefsir yöntemlerinde Kur’an’ı Kur’an’la açıklama yaklaşımını merkeze aldığı, ayetlerin anlamını diğer ayetler ışığında yorumladığı ve siyak-sibak ilişkisine dikkat ederek bütüncül bir anlayış geliştirdiği görülmektedir.

3.2. Kur’an’ı Sünnetle Tefsiri

Mukâtil b. Hayyân’ın tefsir rivayetlerinin önemli dayanaklarından biri de, Hz. Peygamber’in Kur’an ile ilgili açıklamalarıdır. Çünkü Kur’an, ona indirilmiş ve onu tebliğ etme, açıklama ve hükümlerini uygulama görevi kendisine verilmiştir.³⁴ İbn Hayyân’dan sünnetin referans gösterildiği birçok rivayet nakledilmiştir. Örneğin, Bukeyr b. Ma’rûf tarikiyle gelen bir rivayette, “*Bu gibilerin kazandıkları hiçbir şeyden fayda görmeleri mümkün değildir ve Allah, inkârcı topluluğa hidayet vermez*”³⁵ ayetini, “Onlar (dünyada) infak ettikleri şeylerden dolayı bir mükâfat elde edemeyecekler ve harcadıkları şeyler, kıyamet gününde onlara bir fayda sağlamayacaktır”³⁶ Mukâtil’in bu yorumunun dayanağı şu hadistir: Mahmûd bin Lebîd’den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Sizin için en çok korktuğum şey, küçük şirktir.” Yanındakiler sordu: “Küçük şirk nedir, ey Allah’ın Resulü?” Hz. Peygamber: “Riya”dır, dedi. Kıyamet günü insanlar amellerinin karşılığını alırken Allah, riya ehline şöyle der: “Dünyada kendilerine

²⁸ et-Teğabun, 64/9.

²⁹ Kim Allah’a iman eder, dünya ve âhirete yararlı işler yaparsa Allah onun kötülüklerini örter ve içinde ebedî olarak kalmak üzere altlarından ırmaklar akan cennetlere koyar. İşte büyük kurtuluş budur. İnkâr edip âyetlerimizi yalan sayanlara gelince, onlar cehennemliktir ve orada ebedî olarak kalacaklardır. Ne kötü son!

³⁰ İbn Kesîr, *Tefsiru’l Kur’ani’l Azim*, 4/376.

³¹ Hayreddin Karaman vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, (2017), 5/372.

³² Sâd, 36-39.

³³ Ebu Muhammed b. Mes’ud Beğavî, Muhammed Abdullah Nemr, *Mealümü’t-tenzil* (Riyad: Daru’t-Tayba, 1417), 7/95; Muhammed b. Salim Muhammed el-Beydani Zehrani, *Mukatil b. Hayyan’ın Tefsirindeki Sözleri* (Ümmü’l Kura Üniversitesi, Da’va ve Usûlu’d-din Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1423), 23-25.

³⁴ en-Nisâ, 4/105 ;Maide 5/67; Nahl, 16/44.

³⁵ el-Bakara, 2/264.

³⁶ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris er-Râzi İbn Ebi Hatim, *Tefsiru’l Kur’ani’l Azim*, thk. Esad Muhammed Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü’n-Nizar Mustafa el-Baz, 1419), 2/518-519.

riyakârlık yaptığınız (amellerinizi göstermek istediğiniz) kimselere gidin. Bakın bakalım, onların yanında herhangi bir karşılık bulabilecek misiniz?"³⁷

İbn Hayyân'ın rivayetlerinde sünnetin referans gösterildiği bir diğer örnek, Bakara Suresi'nin son ayetindeki "Allah, hiçbir kimseyi gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz"³⁸ ifadesidir. Mukâtil b. Hayyân, insanların yapamayacakları amellerden dolayı sorumlu tutulamayacaklarını belirtmiş ve ayetin nüzulüyle ilgili olarak İbn Abbas'tan alınan şu rivayeti nakletmiştir: "İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi ondan hesaba çeker"³⁹ ayeti nazil olunca sahabeye ondan anladıkları ağır gelmiş, bunun üzerine Hz. Peygamber onlara: "Duyduk, itaat ettik ve teslim olduk diyeceksiniz," buyurdu. Böylece Allah onların kalplerine imanı yerleştirdi ve "Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz; lehinde olanı da kendi kazandığıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandığıdır. Rabbimiz! Unutur veya yanılırsak bizi cezalandırma!"⁴⁰ ayetini indirdi.⁴¹

Görülüyor ki Mukâtil b. Hayyân, Kur'an'ı tefsir ederken Hz. Peygamber'in açıklamalarını esas almış, Kur'an-sünnet bütünlüğüne dayalı bir tefsir anlayışı geliştirmiştir.

3.3. Kur'an'ı Sahabe ve Tabiîn'in Sözleriyle Tefsiri

Mukâtil b. Hayyân'ın tefsirle ilgili rivayetlerinin önemli bir bölümü, Sahabe ve Tabiîn kavillerine dayanmaktadır. Çünkü o, Sahabe ve Tabiîn'in yolunu takip etmiş, gârip ile şazz gibi zayıf rivayetlere mesafeli yaklaşmıştır.⁴² Örneğin o, Bükeyr b. Ma'rûf tarikiyle gelen bir rivayette, Bakara 265. ayetinde geçen "أَكْلَ / yiyecek" kelimesini "semere (meyve)" olarak tefsir etmiş,⁴³ Bakara 282. ayetinde geçen "مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ / rıza göstereceğiniz şahitlerden" ifadesiyle de, erkek veya kadın şahitlerde adalet vasfının gözetilmesinin emredildiğini söylemiştir.⁴⁴ Çünkü benzer te'vil ve açıklamaların, İbn Abbas, Mücâhid b. Cebr ve Atâ b. Rebah gibi tefsirde öne çıkmış Sahabe ve Tabiîn şahsiyetleri tarafından da yapıldığı görülmektedir.⁴⁵

3.4. Kur'an'ı Arap Dilinin Usûl ve Esaslarıyla Tefsiri

Arap dilinin kaidelerine dayanarak Kur'an'ı tefsir etmek, tefsir ilminin temel yöntemlerinden biri kabul edilmektedir. Mukâtil b. Hayyân'ın tefsirinin dayanaklarından biri de Arap lügatidir ve onun tefsir rivayetlerinde bu yöntemin örnekleri görülmektedir. Örneğin, müfessir, Arap dilindeki kullanımları dikkate alarak Bakara Suresi'nin 265. ayetinde geçen رُبُّوْة kelimesini "yerden yüksekte olan şey, tepe" şeklinde, aynı ayette geçen طَلَّ kelimesini ise "ince yağan yağmur, çisinti" olarak tefsir etmiştir.⁴⁶ Ayrıca, Bakara Suresi'nin 197. ayetinde geçen فسوق kelimesini "günahlar (معاصي)" olarak açıklamıştır. Ona göre, Arap lügatinde فسوق kelimesi genel olarak "itaatin dışına çıkma" anlamında kullanılmaktadır.⁴⁷ Benzer şekilde, Bakara Suresi'nin 180.

³⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayib Arnavut (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1421), 5/428, 429.

³⁸ el-Bakara, 2/286; Bkz. Habeşi, "Hicri 150 Yılı Civarında Vefat Eden Mukatil bin Hayyân'ın Biyografisi", 655.

³⁹ el-Bakara, 2/284.

⁴⁰ el-Bakara, 2/286.

⁴¹ İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 2/521.

⁴² Habeşi, "Hicri 150 Yılı Civarında Vefat Eden Mukatil bin Hayyân'ın Biyografisi", 655.

⁴³ İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 2/521.

⁴⁴ Geniş bilgi için bkz. İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 10/2/561; Habeşi, "Hicri 150 Yılı Civarında Vefat Eden Mukatil bin Hayyân'ın Biyografisi", 656.

⁴⁵ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l Kur'an*, 7/258; İbn Kesîr, *Tefsiru'l Kur'ani'l Azim*, 2/521.

⁴⁶ bkz. İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 10/1/347; Habeşi, "Hicri 150 Yılı Civarında Vefat Eden Mukatil bin Hayyân'ın Biyografisi", 656.

⁴⁷ İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 1/347; İbn Kesîr, *Tefsiru'l Kur'ani'l Azim*, 244.

ayetinde geçen خير kelimesine, Arap dilinde bilinen ve müfessirlerin üzerinde ittifak ettiği bir anlam olan “mal” karşılığını vermiştir.⁴⁸ Nitekim Mucâhid b. Cebr’den nakledilen bir rivayete göre, خير kelimesi Kur’an’da çoğunlukla “mal” anlamında kullanılmıştır.⁴⁹

3.5. Kur’ân’ı Kendi Rey ve İctihadıyla Tefsiri

Mukâtil b. Hayyân’ın tefsir rivayetleri incelendiğinde, müfessirin nasslarda açık bir hüküm bulunmadığında, selevin çizgisinden sapmaksızın kendi içtihadını kullanarak Kur’an’ı tefsir ettiği görülmektedir.⁵⁰ Örneğin, yukarıda zikredilen Bakara Suresi 265. ayetindeki "كَمْثَلٍ جَنَّةٍ" (Bir bahçe örneği) teşbihiyle ilgili olarak İbn Hayyân, "Bu, mallarını riya ve gösteriş amacıyla infak etmeyenler ve verdikleri malları başa kakmayanlar için verilen bir misaldir" diyerek kendi görüşünü dile getirmiştir.⁵¹ Aynı şekilde, "Kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nail olmuştur"⁵² ayetinde geçen “hikmet”ten maksat “Kur’an kıraatidir” diyerek içtihadını ortaya koymuştur.⁵³

4. Tefsir Rivâyetleri

Mukâtil b. Hayyân’ın, tabiin neslinin önemli şahsiyetlerinden biri olduğu, Sa’lebî, Taberî, İbn Ebî Hatim ve İbn Kesîr gibi birçok müfessirin, onun tefsir rivayetlerine yer verdikleri daha önce ifade edilmişti. Rivayet tefsirleri başta olmak üzere, esbab-ı nüzul ve nesh gibi muhtelif Kur’ân konularıyla ilgili birçok rivayetin kaynağı olarak Mukâtil b. Hayyân gösterilmiştir. Bu, onu Kur’ân tefsirinde güvenilir ve görüşlerine itimat edilen bir müfessir olduğunu gösterir. Şimdi de, onun farklı tefsir kitaplarından alınan bir kısım rivayetlerine, birkaç başlık altında yer verilecek, müfessirin belli konulardaki yaklaşımı böylece belirlenmiş olacaktır.

Mukâtil b. Hayyân, Tabiîn neslinin önde gelen şahsiyetlerinden biri olarak tanınmış, Sa’lebî, Taberî, İbn Ebî Hatim ve İbn Kesîr gibi önemli müfessirlerin tefsirlerinde onun rivayetlerine sıkça yer verilmiştir. Özellikle rivayet tefsirlerinde, esbab-ı nüzul ve nesh gibi Kur’an ilimlerinin çeşitli konularında, onun rivayetleri önemli bir kaynak olarak görülmüştür. Bu durum, Mukâtil b. Hayyân’ın Kur’an tefsirinde güvenilir ve görüşlerine değer verilen bir müfessir olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Şimdi, onun tefsir kitaplarından alınan bazı rivayetlerine farklı başlıklar altında değinilecek ve bu vesileyle müfessirin belli konulardaki yaklaşımı daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

4.1. Esbab-ı Nüzûl ile İlgili Rivâyetleri

Ayetlerin manalarının doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için nüzul sebeplerinin bilinmesi büyük bir önem arz etmektedir. Birçok müfessir gibi Mukâtil b. Hayyân da, ayetlerin nüzul sebepleri üzerinde ehemmiyetle durmuştur. O, ayetlerin iniş sebeplerini belirtirken sıklıkla şu tür ifadeler kullanmıştır: “Bu ayet şu konuda nazil olmuştur” (نزلت هذه الآية في كذا), “Allah şu ayeti indirdi” (فانزل الله هذه الآية), “Ayet falanca kişi hakkında nazil olmuştur” (نزلت في فلان). Ayrıca bazen “bize ulaştığına göre” diyerek ya da doğrudan olayın açıklamasını yaparak konuyu ele almıştır.

⁴⁸ İbn Kesîr, *Tefsiru’l Kur’ani’l Azim*, 1/118.

⁴⁹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Amûlî et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân* (Mekke: Dar-u Terbiye ve’t-Turas, ts.), 1/125.

⁵⁰ Habeşî, “Hicri 150 Yılı Civarında Vefat Eden Mukatil bin Hayyân’ın Biyografisi”, 656.

⁵¹ İbn Ebî Hatim, *Tefsiru’l Kur’ani’l Azim*, 2/521.

⁵² el-Bakara, 2/269.

⁵³ İbn Ebî Hatim, *Tefsiru’l Kur’ani’l Azim*, 2/533; Habeşî, “Hicri 150 Yılı Civarında Vefat Eden Mukatil bin Hayyân’ın Biyografisi”, 657.

Mukâtil b. Hayyân'ın tefsir kaynaklarında yer alan esbab-ı nüzul ile ilgili bazı rivayetleri şu şekildedir:

1. Bazı müfessirler, "Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler, şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar. Zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir"⁵⁴ ayetinin nüzul sebebi olarak Mukâtil b. Hayyân'dan şu rivayeti naklederler: Bu ayet, Gatafân soyundan Mürsed b. Zeyd adlı bir adam hakkında nazil olmuştur. Çünkü bu kişi, kardeşinin yetim ve küçük olan oğlunun (yeğeninin) malının velayetini üstlenmiş ve o malı haksız yere yemişti. Bunun üzerine Allah, onun hakkında bu ayeti indirdi."⁵⁵

2. Mukâtil b. Hayyân, "Ey iman edenler! Peygamberle özel görüşme yapmak istediğiniz zaman, bu görüşmenizden önce bir sadaka verin"⁵⁶ ayetinin Hz. Peygamber dönemindeki zenginler hakkında nazil olduğunu söylemiştir. Çünkü zenginler, maddi durumu iyi olmayan Müslümanların önüne geçerek, Hz. Peygamber ile özel görüşme sürelerini uzatıyorlardı. Mukâtil, bu ayetin, fakir Müslümanların sadaka verecek malı bulunmaması ve zenginlerin de cimri davranarak geri çekilmeleri üzerine nesh edildiğini ifade etmiştir. Neshin, ayetin nüzulünden on gece sonra gerçekleştiğini de belirtmiştir.⁵⁷

3. Mukâtil b. Hayyân'dan rivayet edildiğine göre, İbn Ömer şöyle demiştir: Biz Allah'ın Elçisi'nin ashabı olarak, "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Resule itaat edin ve yaptıklarınızı boşa çıkarmayın"⁵⁸ ayeti nazil olmadan önce, yaptığımız bütün hasenat (iyilik) ve amellerin mutlaka kabul olacağını zannederdik. Ayetin nüzulünden sonra, "Amellerimizi boşa çıkaran nedir?"⁵⁹ diyerek birbirimize bu konuda sorduk. Büyük günahlar ve çirkin fiiller olabileceğini düşündük. Dolayısıyla, arkadaşlarımızdan birinin bu duruma düştüğünü görünce, onun helak olmasından endişelendik. Nihayet "Allah, kendisine ortak koşulmasını asla başışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında başışlar"⁵⁹ ayeti nazil oldu. İşte o zaman bu düşünceden de kurtulduk. Bundan sonra, bizden birinin günaha bulaşanını gördüğümüzde endişe duymaya başladık, ancak günaha bulaşmayan için umudumuzu koruduk.⁶⁰

4. Mukâtil b. Hayyân, "İman edenlerin, Allah'ı anmak ve vahyedilen gerçeği düşünmekten dolayı kalplerinin heyecanla ürperme zamanı gelmedi mi?" ayetinin Hz. Peygamber'in ashabının şaka ve mizah konularına dalmaları üzerine nazil olduğunu söyler.⁶¹ Bu ayetin münafıklar hakkında nazil olduğunu söyleyenler olmuşsa da genel kanaat âyetin müminler hakkında olduğu yönündedir.

5. İbn Ebû Hatim Tefsiri'nde, Mukâtil b. Hayyân'ın isti'zân (evlere girerken izin isteme) ile ilgili şu rivayetine yer verilir: "İsti'zân âyeti⁶² nazil olunca, Hz. Ebû Bekir: 'Ey Allah'ın elçisi, Mekke, Medine ve Şam arasında ticaret yapan Kureyş tüccarlarının durumu ne olacak? Zira onların yol üzerinde, içinde sakinleri olmayan bazı evler (konaklar, hanlar) var. Bu evlere nasıl izin isteyecekler ve kime selâm verecekler?' diye sordu. Bunun üzerine, 'İçinde menfaatiniz bulunan ve oturulmayan boş evlere girmenizde bir vebal yoktur...' "⁶³ âyeti, bir ruhsat olarak nazil olmuştur."⁶⁴

⁵⁴ en-Nisâ, 4/10.

⁵⁵ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l Mesîr fi İlmi't-Tefsir*, thk. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Daru'l Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 9/2/16; Beğavî, Muhammed Abdullah Nemr, *Mealimü't-tenzil*, 2/171.

⁵⁶ el-Mücâdele, 58/12.

⁵⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l Kur'an*, 26/154.

⁵⁸ Muhammed, 47/33.

⁵⁹ en-Nisa, 4/48.

⁶⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l Kur'an*, 23/82; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 20/229.

⁶¹ İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 10/338.

⁶² en-Nûr, 24/27.

⁶³ en-Nûr, 24/29.

⁶⁴ İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 8/2570; Bedreddin Çetiner, *Esbab-ı Nüzul* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010), 2/648-649.

6. Mukâtil b. Hayyân, “Yeminlerinizden dolayı Allah'ı (O'nun adını), iyilik etmenize, O'ndan sakınmanıza ve insanların arasını düzeltmenize engel kılmayın”⁶⁵ ayetinin, Hz. Ebû Bekir hakkında nazil olduğunu söylemiştir. Çünkü o, oğlu Abdurrahman'ın Müslüman olmadan onunla konuşmayacağına dair yemin etmişti.⁶⁶

7. Mukâtil b. Hayyân'a göre, “Allah yolunda harcayın (infak edin), kendi kendinizi tehlikeye atmayınız”⁶⁷ ayeti, nafaka konusunda nazil olmuştur.⁶⁸ Burada kastedilen durum, fakirliğe düşme endişesiyle nafakanın terk edilmemesidir. İbn Hayyân, burada Allah yolunda infaktan kaçınmanın ne kadar tehlikeli bir durum olduğuna dikkat çekmiştir.⁶⁹

4.2. Nesh ile İlgili Rivayetleri

Nesh, şer'î bir hükmün daha sonra gelen şer'î bir delille kaldırılmasıdır.⁷⁰ Tefsir kaynaklarında Mukâtil b. Hayyân'ın neshle ilgili çok sayıda rivayetinin yer aldığı görülmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Mukâtil b. Hayyân'a göre, Bakara 234. ayeti, aynı surenin daha önce nazil olan 240. ayetini nesh etmiştir. Zira 234. ayette, kocası vefat eden kadınların dört ay on gün iddet bekleyecekleri ve bu süre zarfında yeniden evlenmelerinin câiz olmadığı ifade edilmiştir. Oysa 240. ayette, “İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimini vasiyet etsinler” şeklinde bir hüküm bulunmaktadır.⁷¹

2. Mukâtil b. Hayyân'a göre, “müşrikler sizinle topyekûn savaştıkları gibi siz de onlarla topyekûn savaşın”⁷² ayeti, içinde ruhsat bulunan tüm ayetleri nesh etmiştir.⁷³

3. Mukâtil b. Hayyân'a atfedilen bir rivayete göre, “اتقوا الله حق تقاته” (Allah'a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekiyorsa, öylece sakının)⁷⁴ ayetinin hükmü, “فاتقوا الله ما استطعتم” (O halde gücünüz yettiğince Allah'a karşı gelmekten sakının) ayetiyle nesh edilmiştir.⁷⁵

4. Mukâtil b. Hayyân'dan nakledildiğine gör, “وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقِفُكُمْ” (Onları bulduğunuz yerde öldürün)⁷⁶ ayetinin hükmü, “وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ” (Mescid-i Haram'da onlarla savaşmayın)⁷⁷ ayetiyle nesh edilmiştir. Bu ayetin hükmü de, daha sonra Berae (Tevbe) süresindeki “seyf ayeti”⁷⁸ ile nesh edilmiştir. Dolayısıyla, bu ayet bir yönüyle nâsih, bir yönüyle de mensûh bir ayet olarak kabul edilir.⁷⁹ Ancak Sa'lebî, bu ayetin muhkem bir ayet olduğunu ve Mescid-i Haram'da savaşmanın caiz olmadığını belirtmiştir. Sa'lebî, bu görüşün aynı zamanda Mucâhid ve müfessirlerin çoğunluğunun görüşü olduğunu da ifade etmiştir.⁸⁰

⁶⁵ el-Bakara, 2/ 224.

⁶⁶ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l Kur'an*, 6/123.

⁶⁷ el-Bakara, 2/195 .

⁶⁸ İbn Ebi Hatim, *Tefsiri'l Kur'ani'l Azim*, 1/235.

⁶⁹ Habeşî, “Hicri 150 Yılı Civarında Vefat Eden Mukatil bin Hayyân'ın Biyografisi”, 80.

⁷⁰ Muhammed Abdülazim el-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmü'l-kur'ân* (Mısır: Matbaatü'l İsa el-Babi el-Halebi, ts.), 2/176; Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/579-581.

⁷¹ İbn Ebi Hatim, *Tefsiri'l Kur'ani'l Azim*, 2/451-452.

⁷² et-Tevbe, 9/36.

⁷³ İbn Ebi Hatim, *Tefsiri'l Kur'ani'l Azim*, 6/51.

⁷⁴ Âl-i İmrân, 3/102.

⁷⁵ İbn Kesir, *Tefsiri'l Kur'ani'l Azim*, 1/389; Beğavî, Muhammed Abdullah Nemr, *Mealimü't-tenzil*, 2/77.

⁷⁶ el-Bakara, 2/191.

⁷⁷ el-Bakara.1/191.

⁷⁸ et-Tevbe, 9/5.

⁷⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l Kur'an*, 1/241, 5/38.

⁸⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l Kur'an*, 1/241, 5/38.

5. Mukâtil b. Hayyân'dan rivayet edildiğine göre, Nebe Suresinin 23 ve 30. ayetleri olan "قُلْ نَزَّيْنٰكُمْ اِلَّا عَذَابًا" (Yıllar boyu orada kalırlar) ayetinin hükmü, daha sonra gelen "قُلْ نَزَّيْنٰكُمْ اِلَّا عَذَابًا" (Bundan sonra size arttırarak vereceğimiz şey ancak azaptır) ayetiyle nesh edilmiştir. Ancak Taberî, bunu kabul görmeyerek birinci ayetin haber-i cümle olduğunu ve haber-i cümlelerde neshin olamayacağını ifade etmiştir. Ona göre, nesh sadece emir ve nehy içeren hususlarda gerçekleşir.⁸¹

4.3. Namazla İlgili Rivâyetleri

İslam'ın önemli esaslarından biri olan namaz, Hz. Peygamber'in uyguladığı şekilde ifa edilen, kalp, dil ve bedenle birlikte yapılan bir ibadettir.⁸² Namaz ayrıca, kul ile Allah arasındaki bağlantıyı sağlayan ve insanın günlük hayatını düzenleyen bir ibadettir. Mukâtil b. Hayyân'dan nakledilen rivayetlerin bir kısmı namazın mahiyeti, fazileti ve erkânı ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Mukâtil b. Hayyân'a göre, Kur'an'da "وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ" (Namazı ikame ediniz)⁸³ denilmesi, namazların vakitlerinde kılınması, abdestlerinin en iyi şekilde alınması, rükû, secde, tilavet, teşehhüt ve peygambere salat (gibi namazın temel rükünlerin)'in eksiksiz bir şekilde yerine getirilmesidir. Bütün bunlar, namazın ikamesidir.⁸⁴

2. İbn Hayyân'dan nakledilen rivayetlerden biri, Kevser Suresi'nin ikinci ayetindeki "وَأَنْحَرْ" (kurban kes) buyruğu ile ilgilidir. İbn Kesir'in Münker bir hadis olarak değerlendirdiği bu rivayet şöyledir: Mukâtil b. Hayyân, Esbağ b. Nebâte'den rivayet ettiğine göre, Hz. Ali şöyle demiştir: "Bu sûre nazıl olunca, Hz. Peygamber, Cebrail'e, 'Rabbimin bana emrettiği bu boğazlama, bu nahîre nedir?' diye sorunca, Cebrail, 'Bu emir, sana kurban kesmeyi değil, namaza başladığında, rükûya giderken ve başını rükûdan kaldırdığında ellerini kaldırmayı emretmektedir. Bu, bizim ve yedi semadaki meleklerin namazıdır. Her şeyin bir ziyneti vardır. Namazın ziyneti de her tekbir esnasında elleri kaldırmaktır.' diye cevap verdi."⁸⁵

3. Rivayet edildiğine göre Mukâtil b. Hayyân, "sabır ve namazla Allah'tan yardım dileyin"⁸⁶ ayetini, "namazı ve farzları yerine getirmede göstereceğiniz sabırla, ahireti talep ediniz" şeklinde tevîl etmiştir.⁸⁷

4. Mukâtil b. Hayyân'a atfedilen bir rivayete göre, "Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın vakitlerinde namaz kıl"⁸⁸ ayetindeki ilahî emir, beş farz namazın vakitleri ile ilgilidir.⁸⁹

5. Nakledildiğine göre, Mukâtil b. Hayyân halife Ömer b. Abdülaziz'le ilgili bir anısını şöyle anlatmıştır: "Ömer b. Abdülaziz'in arkasında namaz kılıyordum. "وَقِفُّوْهُمْ اِنْهُمْ مَسْنُوْلُوْنَ" (Ve durdurun onları; çünkü sorguya çekilecekler)⁹⁰ ayetini okudu. Onu tekrar edip dururdu ve diğer ayete geçemiyordu."⁹¹ İbn Hayyân'ın bu rivayeti, Ömer b. Abdülaziz'in verâ ve takva ehli olduğunu,

⁸¹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 24/163, 27/24.

⁸² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1992), 1/190-191.

⁸³ Bkz. Bakara, 2/3, 43, 83, 110; Nisa, 4/77; Yunus, 10/87; Nur, 24/56; Rum, 30/31; Müzzemmil; 73/20.

⁸⁴ İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 1/37, 5/1657, 8/2570, 9/2839; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Murâdî el-Mısırî el-Nehhâs, *Meânî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Sabûni (Mekke: Merkez-ü İhyau't Turasî'l-İslamî, 1988), 3/130.

⁸⁵ İbn Kesir, *Tefsiru'l Kur'ani'l Azim*, 4/558-559; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbüri, *Mustadrak ala's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdulkadir (Beyrut: Daru'l Kütübî'l İlmiyye, 1411), 2/586.

⁸⁶ el-Bakara, 2/45.

⁸⁷ İbn Kesir, *Tefsiru'l Kur'ani'l Azim*, 1/102; İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 1/87.

⁸⁸ Hûd, 11/114.

⁸⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 2/310.

⁹⁰ es-Saffat, 37/24.

⁹¹ Ebu Bekir Ahmed b. Mervan Dineverî, *Mucâlese Ve Cevahirül İlm*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr (Bahreyn: Dar-u İbn Hazm, ts.), 5/402.

huşu içinde namaz kıldığını ve Allah'ın ayetlerini okurken derinden duygulandığını göstermektedir.

6. Taberî, Mukâtil b. Hayyân'ın Fetih Suresinin son ayetinde geçen "*secde eseri olan simaları yüzlerindedir*" cümlesindeki *simâ'yı*, "kıyamet günü yüzlerdeki nur" olarak açıkladığını kaydetmektedir.⁹²

Mukâtil b. Hayyân'ın namazla ilgili bu rivayetleri, namazın sadece bir ibadet olmanın ötesinde, insanın kalp, beden ve ruhunun Allah'a yöneldiği, hayatını düzenleyen ve manevi gelişimini destekleyen önemli bir amel olduğunu ortaya koymaktadır.

4.4. Ahkâmla İlgili Rivâyetleri

Ahkâm ayetleri, Kur'an-ı Kerim'deki fikhî/amelî hükümleri içeren ayetlerdir. Mukâtil b. Hayyân'dan, ahkâm ayetlerinin tefsiri bağlamında birçok rivayet nakledilmiştir. Mukâtil, genellikle bu ayetlerin lafzî anlamlarına ve nasıl tatbik edileceğine dair detaylı izahlar yapmıştır. Bu rivayetlerin bazıları şu şekildedir:

1. Mukâtil b. Hayyân, "لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ" (*Dinde zorlama yoktur*) ayetini, "Hiç kimseyi İslam'a girmeye zorlamayın, isteyen Müslüman olur, isteyen de cizye vermeyi kabul eder" şeklinde tevîl etmiştir.⁹³

2. Hz. Peygamber'in hanımlarına hitaben "*Câhiliye döneminde olduğu gibi açılıp saçılmayın*"⁹⁴ ayetindeki "teberrüc"le ilgili İbn Hayyân'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "Teberrüc, örtünün (himar) gevşek bir şekilde başa konulması, böylece kolyelerin, küpelerin ve boynun görünmesidir. Bu hüküm, ilk olarak Hz. Peygamber'in hanımlarına uygulanmış, ardından tüm müminlerin hanımlarını kapsayacak şekilde genel bir hüküm olmuştur."⁹⁵

3. İbn Hayyân "وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ" (*sizin için kısıta hayat vardır*)⁹⁶ ayetiyle ilgili te'vili şu şekildedir: "Allah, kisası hayat için vesile kılmıştır. Zira öldürmek isteyen nice insan vardır ki öldürülmek korkusu onları bu eylemden men etmektedir."⁹⁷

4. İmam Matürîdî, "وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ" (Allah size din konusunda hiçbir güçlük yüklemedi) ayetinin tevîlinde, Mukâtil b. Hayyân'ın şu sözüne yer verir: "Allah, bu ümmete farz kıldığı her şeyde, sıkıntılı durumlar için başvuracakları bir ruhsat koymuştur. Suyun bulunmadığı durumda teyemmüm almak, hastalık durumunda oturarak ve yaslanarak namaz kılmak, hasta iken oruç tutmamak gibi. Dolayısıyla her farzda mutlaka bir kolaylık vardır. Daha önce böyle bir kolaylık yoktu."⁹⁸

5. Mukâtil b. Hayyân, "الْمَسْتَمُ السَّاءُ" (*Kadınlara dokunduğunuzda*) buyruğundaki "lems" ifadesini, cima' (cinsel ilişki) olarak te'vil ederken,⁹⁹ Bakara 22. ayetindeki "حَتَّى يَظْهَرَ" ifadesini, "gusül almadıkça" şeklinde tefsir ederek âlimlerin büyük çoğunluğunun görüşünü, yani birleşmenin câiz olabilmesi için gusül abdesti almanın gerekliliğini benimsemiştir.¹⁰⁰

⁹² Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 22/262.

⁹³ İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 2/494.

⁹⁴ el-Ahzâp, 33/33.

⁹⁵ İbn Kesîr, *Tefsiru'l Kur'ani'l Azim*, 3/482-483.

⁹⁶ el-Bakara, 2/179.

⁹⁷ İbn Kesîr, *Tefsiru'l Kur'ani'l Azim*, 1/211.

⁹⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilatü'l Kur'an* (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2007), 9/420-421.

⁹⁹ İbn Kesîr, *Tefsiru'l Kur'ani'l Azim*, 1/502.

¹⁰⁰ İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 2/402.

6. Nakledidiğine göre Mukâtil b. Hayyân, birden fazla kadınla evli bulunan erkeklerin eşler arasında âdil olmasını konu alan Nisâ Suresinin 129. ayetindeki "*bari birine büsbütün meyletmeyin*" ifadesini, "genç olana tamamen meyletmeyin" şeklinde te'vil etmiştir.¹⁰¹

7. İbn Hayyân'a göre, "Eğer size itaat ederlerse artık onların aleyhine başka bir yol aramayın" şeklindeki nehiy, itaatkâr kadınları dövmenin haram olduğunu göstermektedir.¹⁰²

8. Mukâtil b. Hayyân, "Nefsânî arzularına uyanlar ise büsbütün yoldan çıkmanızı isterler" ayetindeki "الْمَيْلُ الْعَظِيمُ" (büyük yönelim) ifadeyle, Yahudilerin, babadan olan kız kardeşle evliliğin Allah tarafından helal kılındığına dair inançlarının kastedildiğini söylemiştir.¹⁰³

9. Rivayet edildiğine göre Mukâtil b. Hayyân, Bakara Suresinin 219. ayetindeki "وَأَنَّهُمَا أَكْبَرُ" (günahları faydalarından daha büyüktür) cümlesini, "içki ve kumarın tahriminden sonraki günahları, tahrimden önceki faydalarından daha büyüktür" şeklinde te'vil etmiştir.¹⁰⁴

Görülüyor ki Mukâtil b. Hayyân, ahkâm ayetlerine yaklaşımın da, bu ayetlerin pratik hayatta uygulanabilirliğini ön planda tutmuştur. Dini hükümleri, toplumsal düzeni iyileştirecek ve bireylerin yaşamını kolaylaştıracak şekilde yorumlamış, farzlarda kolaylıklar ve ruhsatlar sunulmasının önemini vurgulamıştır.

4.5. Kur'an'daki Garip Lafızlar ve Müteşâbih Sıfatlarla İlgili Rivâyetleri

Garib, kullanımı az olması sebebiyle anlamı kolay bir şekilde anlaşılmayan lafız demektir.¹⁰⁵ Garibu'l Kur'an ise, Kur'an'daki garib kelimelerin tefsirini konu alan ilim dalıdır. Bir ulûmu'l Kur'an terimi olarak müteşâbih ise, birden fazla anlam ifade eden, anlaşılmasında güçlük bulunan, manası ancak başka ayetlerle tefsir ve te'vil edilebilen, iman alanıyla sınırlı olup ameli bir yükümlülüğü bulunmayan ve manası kapalı olan lafız demektir.¹⁰⁶ Mukâtil b. Hayyân'ın tefsir rivayetleri arasında, Kur'an'daki garip kelimelerin ve müteşâbih sıfatların tefsir ve te'vili de önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu rivayetlerin bir kısmı şöyle zikredilebilir:

1. İbn Hayyân, "Allah, Kâbe'yi, Beytü'l Harâm'ı, insanlar için kıyam kıldı" ayetinde geçen "kıyam/قِيَام" kelimesini, "işaret/sembol" anlamında kullanmıştır. Çünkü insanlar namaz kılarken Kâbe'yi kiblegâh (kible sembolü) olarak kullanmaktadırlar.¹⁰⁷

2. Mukâtil bin Hayyân'a göre Mekke'ye "Bekke" denilmesi, Allah'ın bütün insanların orada toplanmasına izin verdiği içindir. Zira kadınlar bazen Mescid-i Haram'da namaz kılarken erkeklerin önünde durdukları olur. Başka bir belde için, böyle bir uygulama (izin) söz konusu değildir.¹⁰⁸

3. Mukâtil b. Hayyân, "İman edenlere Rableri katında bir doğruluk makamı olduğunu müjdele"¹⁰⁹ ayetinde geçen "قَدْ مِصْدَقٍ" (doğruluk makamı) ifadesiyle, ya namaz, oruç ve sadaka gibi salih ameller yahut Hz. Peygamber'in şefaatinin kastedildiğini belirtmiştir.¹¹⁰

¹⁰¹ İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 4/1084.

¹⁰² İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 3/944.

¹⁰³ İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 3/926.

¹⁰⁴ İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 2/393.

¹⁰⁵ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Davudi (Beyrut: Dâru'l-Kalem, ts.), 604-605.

¹⁰⁶ Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an*, thk. Ahmed b. Ali (Kahire: Daru'l Hadis, 2006), 2/8; Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Müteşâbihleri Üzerine* (İstanbul: Birleşik Yayınları, 1996), 38; Beşir Çelik, "İbn Lebbân el-İs'irdî ve Kur'an'daki Müteşâbih Sıfatlarla İlgili Yorumları", *Marifetname* 10/2 (31 Aralık 2023), 514.

¹⁰⁷ Ebu Leys es-Semerkindî, *Bahru'l Ulûm*, 1/420.

¹⁰⁸ İbn Kesir, *Tefsiru'l Kur'ani'l Azim*, 1/384.

¹⁰⁹ Yûnus, 10/2.

¹¹⁰ İbn Kesir, *Tefsiru'l Kur'ani'l Azim*, 2/406; İbn Ebi Hatim, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, 6/1923.

4. İmam Taberî, "إِنَّهُ عَلَىٰ رَجْعِهِ لَقَادِرٌ" (Şüphesiz Allah onu (öldükten sonra) tekrar döndürmeye kadirdir)¹¹¹ ayetinin te'viliyle ilgili olarak, Mukâtil b. Hayyân'ın şu rivayetini nakleder: "Allah bu ayette, 'İstesem insanı ihtiyarlıktan gençliğe, gençlikten çocukluğa, çocukluktan da nutfeye tekrar döndürebilirim (buna kudretim vardır),' buyurmaktadır." İbn Hayyân'ın bu te'viline göre "عَلَىٰ رَجْعِهِ" ifadesindeki zamir, insana râcî'dir. Başka âlimler ise, bu ifadenin insanın öldükten sonra Allah'ın onu tekrar diriltmeye kadir olduğu anlamına geldiğini belirtmişlerdir.¹¹²

5. Mukâtil b. Hayyân, "Onun (Kur'an) bir kısım âyetleri muhkemdir ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihdir" ayetinde geçen "müteşâbih ayetler"le sure başlarındaki "huruf-i mukataa"nın kastedildiğini ifade etmiştir.¹¹³

6. İmam Taberî, "انفروا خِفَافًا وَثِقَالًا" (hafif ve ağır olarak Allah yolunda sefere çıkın) ayetindeki "hıfâf ve sıkalı", Mukâtil b. Hayyân'ın rivayetini esas alarak "gençler ve yaşlılar" şeklinde te'vil etmiştir.¹¹⁴

7. Yine Taberî, Mukâtil b. Hayyân'ın da isminin geçtiği bir rivayete dayanarak "O adetleri üzere hareket eden güneşi ve ayı sizin hizmetinize sunandır" ayetindeki "دَائِبِينَ"i "Allaha boyun eğme (itaat)" olarak yorumlamıştır.¹¹⁵

8. Mukâtil b. Hayyân, "İçlerinden, onlara senin âyetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek bir elçi çıkar rabbimiz!" ayetinde zikri geçen "kitab"ı Kur'an, "hikmet"i de sünnet olarak tefsir etmiştir.¹¹⁶

256

Bütün bu rivayetler gösteriyor ki, gerek garip ve gerekse müteşâbih sıfatlar olsun özellikle anlamı zor veya belirsiz olan kelimelerin tefsirine yönelik önemli açıklamalar yapmıştır. Böylece Kur'an'ın doğru anlaşılmasında hem dilsel hem de sembolik açıdan önemli katkılar sunmuş ve farklı anlam katmanlarının ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Bu da, İbn Hayyân'ın Kur'an'ı anlamaya yönelik geniş bir perspektife sahip olduğunu göstermektedir.

Buraya kadar belli başlıklar altında bir kısım rivayetlerine yer verilen Mukâtil b. Hayyân'ın daha birçok rivayeti bulunmaktadır. Bu rivayetlere, tefsir, hadis, fıkıh ve diğer ilmî eserlerde yer yer rastlamak mümkündür. Müfessirin kaynaklarda bulunan diğer rivayetlerinin incelenmesi, tefsir ilmindeki gelişim sürecine önemli katkılar sağlayacaktır.

Sonuç

Mukâtil b. Hayyân'ın hayatı incelendiğinde, onun hicrî birinci asrın sonları ile ikinci asrın ilk yarısında, genellikle Horasan bölgesinde yaşadığı görülmektedir. Tabiîn döneminin mühim âlimlerinden biri olarak, Basra, Merv ve Belh gibi muhtelif İslam beldelerinde bulunmuş ve özellikle Kur'ân ve Hadis ilimlerinin gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Belh'in müfessir, muhaddis ve fakihleri arasında yer alan Mukâtil, daha çok tefsir ilmindeki etkinliğiyle tanınmıştır. Hem Kur'ân hem de Hadis ilimlerinde birçok rivayetin kaynağı olan Mukâtil, kendisine isnat edilen rivayetler itibarıyla genellikle güvenilir ve muteber kabul edilmiştir.

Mukâtil b. Hayyân, selef (sahabe ve tabiîn) tefsir anlayışını benimsemiş ve onların izlediği yolu takip etmiştir. Rivayetlerinin kaynakları arasında, Tabiîn döneminin önemli şahsiyetleri olan Mücâhid b. Cebr, Dahhâk b. Muzâhim ve Hasan Basrî gibi isimler öne çıkmaktadır. Nitekim İmam

¹¹¹ Et-Târik, 86/8.

¹¹² Taberî, Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân, 24/299, 358.

¹¹³ İbn Kesir, Tefsiru'l Kur'ani'l Azim, 1/345.

¹¹⁴ Taberî, Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân, 14/264.

¹¹⁵ Taberî, Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân, 16/14.

¹¹⁶ İbn Kesir, Tefsiru'l Kur'ani'l Azim, 1/184.

Taberî, *Câmiu'l Beyân*'da, Maide 107. âyetinin tevilini yaparken Mukâtil b. Hayyân'dan bir tefsir/yorum nakletmiş ve Mukâtil'in bu tefsirini Mücâhid, Hasan ve Dahhâk'tan aldığını belirtmiştir. Mukatıl b. Hayyân'ın tefsir rivayetleri, özellikle Taberî, Sa'lebî, İbn Ebî Hatim, Beğavî, Kurtûbî, Suyûtî, İbn Cevzî ve İbn Kesîr gibi müfessirler tarafından önemli ölçüde kabul edilmiş ve eserlerinde bu rivayetlere geniş yer verilmiştir. Bu durum, onun güvenilir bir müfessir olarak kabul edilmesinin göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Mukâtil b. Hayyân'ın tefsir rivayetleri incelendiğinde, izlediği yöntemler arasında Kur'an'ın Kur'an'la, sünnetle, sahabe ve tabiîn sözleriyle, Arap dilinin usûl ve esaslarıyla tefsir edilmesi ve kendi rey ve içtihadıyla yorumlanması gibi metotların yer aldığı görülmektedir. Ayrıca, Mukâtil'in tefsir rivayetlerinin içeriği araştırıldığında, özellikle ayetlerin nüzûl sebepleri, nesh, ahkâm ayetlerinin tefsiri ve benzeri çok çeşitli konuları kapsadığı görülmektedir. Ayetlerin anlamlarının doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için nüzul sebeplerinin bilinmesi önem arz etmektedir. Diğer müfessirler gibi Mukâtil b. Hayyân da, ayetlerin nüzul sebepleri üzerinde dikkatle durmuş ve ayetlerin iniş sebeplerini açıklarken farklı ifadeler kullanmıştır. Bu sebeple, Mukâtil'in rivayetlerinde "Bu ayet falanca konuda nazil olmuştur" veya "Bu ayet falanca kişi hakkında nazil olmuştur" gibi ifadeler sıkça yer almaktadır. Ayrıca, şer'i bir hükmün yerine yeni bir hükmün getirilmesini ifade eden nesh meselesi, Mukatıl b. Hayyân'ın rivayetlerinde önemli bir yer tutmaktadır. O, pek çok ayeti mensûh kategorisinde değerlendirmiş, nesh konusunda oldukça geniş bir yaklaşım sergilemiştir. İbn Hayyân'ın rivayetlerinden bazıları ibadet ve ahkâm konularına dair olup tefsir müktesebatı içinde ona isnat edilen pek çok rivayet tespit edilmiştir.

Muqātil ibn Hayyān's (d. 135/752) Place in the Science of Tafsīr and His Narrations

Citation: Çelik, Beşir. "Muqātil ibn Hayyān's (d. 135/752) Place in the Science of Tafsīr and His Narrations", *Artuklu Akademi* 12/1 (Jun 2025), 242-262. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1628646>

Extended Abstract

Muqātil ibn Hayyān is an important figure in the history of Islamic science and has numerous narrations, especially in the fields of tafsīr, Quranic sciences and hadith. He made great contributions to the science of tafsīr and the narrations attributed to him are generally accepted as reliable. Great scholars of hadith such as Ibn Hibban and Ibn Hajar have stated his reliability, and great commentators who came after him such as Tabari, Ibn Abi Hatim, Tha'labi, and Ibn Kathir have frequently included his narrations. The sources of Muqātil ibn Hayyān's narrations are generally prominent figures of the Tabi'in. He quoted from figures such as Mujahid ibn Jabr, Ikrima and Dahhak ibn Muzahim and used their views as references in his interpretation of the Quran. The commentator, whose full name is Abu'l Bistam, Muqātil ibn Hayyan an-Nabtī, generally lived in the Balkh and Khorasan region. Although there is no clear information in the sources about his birthplace and year of birth, it is narrated that he was born in the second half of the first century of the Hijra. He was appointed as the governor of Balkh during the Umayyad rule and was greatly respected by the people. Muqātil ibn Hayyan was sometimes confused with the famous commentator Muqātil ibn Sulayman, who had the same name and lived in the same period. The reasons for confusing the two Muqātils with each other include the fact that the two commentators lived in the same period and in the same region, that they narrated from prominent figures of the Tabi'in generation, and that some views were attributed to both commentators. Muqātil b. Hayyān's exegetical methodology is generally multifaceted and includes various exegetical methods. When his exegetical narrations are examined, it is seen that he frequently used the method of interpreting the Qur'an with the Qur'an. In addition, he used different methods such as explaining the Qur'an with the Sunnah and taking the explanations of the Companions and Tabi'in as basis. Muqātil ibn Hayyān tried to reveal the deeper meanings of the verses by using not only the Quran and the Sunnah but also his own ijtihad in his narrations. Muqātil ibn Hayyān's exegetical narrations cover a wide range of Quranic topics. These topics include important issues such as the reasons for the revelation of verses, verses that are the subject of abrogation, the interpretation of the verses of commandments, and the virtues of worship. His explanations on the reasons for the revelation of verses in particular are of critical importance for correctly understanding the message of the Quran. Muqātil ibn Hayyān aimed to ensure that a verse is correctly understood by determining the reason for the revelation and the historical events behind it. His explanations on the reasons for the revelation of verses and their context allow for the inference of meaning not only on linguistic but also on a social and psychological level. Another important issue is Muqātil's narrations on abrogation. His efforts to explain how the provisions in the Qur'ān evolved according to changing social conditions reflect his deep scientific perspective. Muqātil ibn Hayyān stated that temporary provisions were replaced by more permanent and comprehensive provisions and clearly explained the abrogation in this process. In this way, he provided important information about how the provisions of the Qur'ān developed over time. His explanations helped us understand that the Qur'ān is not only a book that belongs to a certain period of time, but is valid and applicable in every period. Muqātil ibn Hayyān also gave importance to the interpretation of the verses of commandments. He emphasized the virtue and necessity of acts of worship such as prayer and fasting, and stated that these acts of worship were not only obligatory but also a purification process that directed the heart, body and soul of man to Allah. His explanations on the subject of prayer, in particular, also reveal the spiritual and social dimensions of prayer. Muqātil stated that the virtue of prayer is not only a religious duty, but also a source of individual moral development and peace and tranquility for society. Muqātil ibn Hayyān's exegetical narratives were not limited to his time, but also had a wide repercussion in the Islamic world in the following centuries. The methods he explained and the deep meanings of the verses have also inspired today's exegetical studies. Muqātil ibn Hayyān has been an important guide in understanding the Qur'an correctly, and has presented a profound

understanding of exegesis both linguistically and spiritually. His narrations have enabled us to see the Quran not only as a text but also as a guide that shapes the lives of individuals and creates significant effects on the social level. For this reason, Muqâtil ibn Hayyân stands out as an important figure in the science of tafsîr. His understanding of tafsîr is deeply rich in terms of both method and content, and in this respect, he holds an important place in the history of tafsîr.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş- Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayib Arnavut. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1. Basım, 1421.
- Amedov, Şenol. *Mukâtil b. Süleyman Tefsiri'nde Hristiyanlık*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Avcı, Metin. "Horasân Ve Mâverâünnehir Ulemâsı Arasında Ebû Hanîfe Algısı". *Scientific Journal of Faculty of Theology*, 69-113. https://doi.org/10.52754/16947673_2021_30_4
- Azizi, Faizul Rahman. *Hanefi Mezhebinin Horasan'a Giriş Süreci ve Yayılışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)
- Bağcı, H. Musa. "Hz. Peygamber'i Ahlakî Açından Zaaf İçerisinde Gösteren Bir Rivayetin Mahiyeti ve Bunun İstismarının Eleştirisi". *EKEV Akademi Dergisi* VIII/18 (2004), 161-178.
- Beğavî, Ebu Muhammed b. Mes'ud, Muhammed Abdullah Nemr. *Mealimü't-tenzil*. 8 Cilt. Riyad: Daru't-Tayba, 1417.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yayınları, 1973.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-, Muhammed b. Salih. *Tarihü'l Kebir*. Riyad: en-Naşir el-Mutemeyyiz li-Tibaa ve Neşr ve't- Tevzi, ts.
- ²⁶⁰ Çelik, Beşir. "İbn Lebbân el-İs'irdî ve Kur'an'daki Müteşabih Sıfatlarla İlgili Yorumları". *Marifetname* 10/2 (31 Aralık 2023), 507-539. <https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1365724>
- Çetin, Abdurrahman. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çetiner, Bedreddin. *Eşab-ı Nüzul*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010.
- Dalkılıç, Mehmet. "Hâris Bin Süreyc Hareketi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/1 (01 Nisan 2012), 127-137. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3344312>
- Demirci, Muhsin. *Kur'an'ın Müteşâbihleri Üzerine*. İstanbul: Birleşik Yayınları, 1996.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-Hadîs*. Kahire: Dar-u İhyai Kütübî'l-Arabiyye, 1383.
- Dineverî, Ebu Bekir Ahmed b. Mervan. *Mucâlese Ve Cevahirül İlm*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr. 10 Cilt. Bahreyn: Dar-u İbn Hazm, ts.
- Furkani, Mehtherhan. "Afganistan Topraklarında Yetişmiş Hanefi Fıkıh Âlimleri". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 28 (2016), 327-350.
- Habeşî, Abdurrahman Hüseyin. "Hicri 150 Yılı Civarında Vefat Eden Mukatil bin Hayyân'ın Biyografisi". *Cidde Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 635-668.
- Habibullah, Khudayberen. *Afganistan'da İslam hukuku çalışmaları (başlangıçtan Selçuklu dönemine kadar)* (H. 22-520/M. 642-1157). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022. <http://hdl.handle.net/11452/32135>
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-. *Mustadrak ala's-Sahihayn*. thk. Mustafa Abdulkadir. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l Kütübî'l İlmiyye, 1411.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-. *Tarih-ü Bağdad*. Beyrut: Daru'l Kitab el-Arabi, 2002.

- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017.
- İbn Ebi Hatim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris er-Râzî. *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*. thk. Esad Muhammed Tayyib. 10 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü'n-Nizar Mustafa el-Baz, 1419.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzibu't-tehzîb*. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1404.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. Haydarabat: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmaniye, 1973.
- İbn Kesîr, Ebul Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer. *Tefsiru'l Kur'ani'l Azim*. 4 Cilt. İstanbul: Daru'd-Da've/Çağrı Yayınları, ts.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Mecmû'u'l Fetâvâ*. Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 1410.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l Mesîr fi İlmi't-Tefsir*. thk. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Daru'l Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Lübâb fi Tehzibi'l-Ensâb*. 2 Cilt. Beyrut: Dar-u Sadr, 1980.
- Koç, Mehmet Akif. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: eş-Sa'lebi (427/1036) Tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) Rivayetleri*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2005.
- Marifet, Muhammed Hâdi. *et-Tefsir ve'l müfessirun fi sebihi'l-kaşib*. Maşhad: el-Camiatür-Razeviyye, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Te'vilatü'l Kur'an*. 17 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2007.
- Mertoğlu, M. Suat. "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26/50 (2021), 183-221.
- Müderriş, Muhammed Mahrûs Abdüllatif el-. *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye vemâ inferadû bihi mine'l-mesaili'l-fıkhiyye*. 2 Cilt. Bağdat: Dârü'l Arabiyye li't-Tibâa, 1977.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısırî el-. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali es-Sabûni. 6 Cilt. Mekke: Merkez-ü İhyau't Turasi'l-İslâmî, 1988.
- Özkuyumcu, Nadir. "Hâris b. Süreyc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/201. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân. thk. Safvan Adnan Davudî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, ts.
- Reşîd Rızâ. *Tefsîru'l-Menâr*. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmmeti li'l-Kitâb, 1990.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-. *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l Kur'an*. 10 Cilt. Cidde: Daru't-tefsir, 1436.
- Sübezmûnî, Abdullah b. Halil. *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fi Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2020.
- Süleyman, Mukatil B. *Kur'an Terimleri Sözlüğü*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İşaret Yayınları, 2016.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an*. thk. Ahmed b. Ali. Kahire: Daru'l Hadis, 2006.

- Şinkîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî eş-. *Edvâ'ü'l-beyân fî îzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1426.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Mekke: Dar-u Terbiye ve't-Turas, ts.
- Vâiz-i Belhî, Ebu Bekir Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Davud. *Fezâil-i Belh*. çev. Abdullah Muhammed b. Hüseyin. thk. Abduhay Habibî. Tahran: Cengelek, 1388.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1992.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdulcelil. Beyrut: Dar-u alemü'l kütüb, 1408.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Mizanu'l i'tidal fî nakdi'r-ricâl. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Siyeru a'lâmi'n-nübelâ. thk. Şuayb el-Arnaûd vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Tezkiretü'l Hüffâz. 8 Cilt. Haydarabat: Dâiretü'l-Maarifi Nizamiyye, 1333.
- Zehranî, Muhammed b. Salim Muhammed el-Beydani. *Mukatıl b. Hayyan'ın Tefsirdeki Sözleri*. Ümmü'l Kura Üniversitesi, Da'va ve Usûlu'd-din Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1423.
- ²⁶² Zürkânî, Muhammed Abdülazîm el-. *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Mısır: Matbaatü'l İsa el-Babi el-Halebî, ts.